قلعه شاهدژ؛ پیشرو در اصول دفاع غیرعامل دوره اسماعیلیان در قهستان (خراسان جنوبی)

سامان فرزین، استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه بیرجند(نویسنده مسئول)*
مجتبی جانفدا، دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان شناسی
حسین کوهستانی، استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه بیرجند
محمدامین حاجی‌زاده، عضو هیات علمی دانشگاه بیرجند

چکیده

قلعه شاهدژ ازجمله قلاع دوره اسماعیلیان در منطقه تاریخی قهستان است. با نگاهی به تاریخ تمدن بشر می‌توان دریافت که ظهور تمدن‌های اولیه همیشه با جنگ همراه بوده است و در طول تاریخ دفاع از قلاع به دو صورت عامل و غیرعامل صورت گرفته است. دفاع عامل که به‌صورت مستقیم در مقابل دشمن صورت می‌گیرد و دفاع غیرعامل شیوه‌های است که برای کاهش صدمات ناشی از جنگ‌ها در شهرها و قلعه‌های مناطق مختلف ایران پیش‌بینی‌شده است. قهستان (خراسان جنوبی) در طول تاریخ به دلیل موقعیت استراتژیک خود، همواره مورد تهدید دشمنان قرار داشته است. توجه به این موضوع و توجه به سیاست دفاع غیرعامل و شناخت مؤلفه‌های دفاعی آن امری ضروری است. با بررسی و مطالعه قلاع شاخص اسماعیلیه در منطقه خراسان جنوبی که می‌تواند به کشف رمز ماندگاری آن‌ها بیانجامد و الگو گرفتن از آن‌ها به ایجاد بناهای ماندگار منجر شود و نتیجه‌ای جز یک مدیریت واحد در قلاع منسوب به اسماعیلیه در این منطقه نیست (وحدت در عین کثرت). این مقاله ضمن تعریف اصول دفاع غیرعامل، به بررسی نحوه استفاده از آن در قلعه شاهدژ نهبندان واقع در استان خراسان جنوبی به روش توصیفی- تحلیلی پرداخته می‌شود. ابزار گردآوری اطلاعات این پژوهش مبتنی بر روش مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. مؤلفه‌های موردمطالعه در این پژوهش نشان‌دهنده موقعیت استراتژیک قهستان برای انتخاب قلاع اسماعیلیان در دوره سلجوقی و حمایت حاکمان محلی (سیمجوری) از فرقه اسماعیلیه در منطقه است که اصلی‌ترین مؤلفه غیرعامل آن مکان‌یابی است. نتایج حاصل از تحقیق ضرورت مطالعه و بکار گیری مؤلفه‌هایی است ضرورت به‌کارگیری آن برای جلوگیری از آسیب‌های احتمالی گروه‌ها و اقلیت‌های حکومتی درگذشته منطقه قهستان (خراسان جنوبی) است.

واژگان کلیدی: قهستان، دفاع‌غیرعامل، قلاع اسماعیلیه، شاهدژ، خراسان جنوبی.

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۰۶ تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۲/۱۹

*E-mail: farzin@birjand.ac.ir

مقدمه

سراسر زندگی بشر که قدمتی چند هزارساله دارد، دفاع به انواع گوناگون وجود داشته و بشر اولیه با استفاده از غارها و شیارها، درختان جنگل، دره‌ها، ارتفاعات و موقعیت ژئوپلیتیک مناطق طبیعی و مصنوعی (سازه‌های دست بشر) مانند قلعه‌ها، برج‌ها، دیوارها، به دفاع از خویش پرداخته است لکن در اندیشه رهبران و فرماندهان بزرگ همراه رهنمودهایی از چگونگی دفاع مؤثر وجود داشته که بر غنای آن افزوده است. اسماعیلیان شاخه‌ای از مذهب تشیع هستند که پس از فتح الموت دومین پایگاه نظامی خود را در شرق ایران منطقه قهستان، برگزیدند. اسماعیلیان به دلیل کمبود نیروی نظامی در تاریخ حیاتشان سعی در فراهم آوردن مؤلفه‌های دفاعی که امروزه به‌عنوان دفاع غیرعامل از آن نام می‌بریم، اقدام نموده‌اند. قهستانیان اسماعیلی که خود دولتی در دولت سلجوقیان بودند دست به توسعه متصرفات و تأسیس قلاع زدند (فرقانی، ۲۳۴:۱۳۸۱).

کهن‌ترین زمانی که در آن به قهستان یادشده است زمان پادشاهی فریدون پنجمین فرمانروای پیشدادی است که تصمیم می‌گیرد کشور را در میان سه فرزندش تور، سلم و ایرج قسمت نماید و ایران و قهستان نصیب ایرج می‌شود. پس از ایرج منوچهر فرمانروای ایران می‌شود و در زمان افراسیاب تورانی بر ایران مسلط می‌شود: «افراسیاب عمر دراز و ملک بسیار داشت اما مملکت ایران بعد از منوچهر دوازده سال داشت به تغلب و چندان‌که توانست در عراق و بابل و قهستان خرابی می‌کرد از درختان بریدن و کاریزها انباشتن و چشمه‌های آب را کور گردانیدن و...» پس از افراسیاب، در اقدامات زو بن طهماسب زو یاب پسر طهماسب و نوه منوچهر از دیگر پادشاهان پیشدادی، آمده: و از آثار او آنست کی در عراق دو نهر آورد کی آن را زوبین خوانند و... درخت‌های میوه و انواع ریاحین را از قهستان به آنجا نقل کرد چه افراسیاب بیخ همه ببریده بود (ابن بلخی، ۳۹،۳۸:۱۳۸۵). سرزمین پهناور خراسان جنوبی امروزی که درگذشته به نام قهستان، تون و طبس یادشده است از قدیمی‌ترین ایام، خواستگاه فرهنگ و تمدن، شرق ایران بوده است. با بررسی‌های انجام‌شده در سطح استان خراسان جنوبی و شواهد موجود نشانگر آن است این استان دارای ۱۷۳ قلعه ثبتی و شناسایی در اداره کل میراث فرهنگی صنایع‌دستی و گردشگری خراسان جنوبی می‌باشد و ما در این مقاله به مهم‌ترین و یکی از شاخص‌ترین قلاع ازنظر سبک معماری استان خراسان جنوبی، قلعه شاهدژ نهبندان می‌پردازیم.

ارکان اساسی و ویژگی‌های اصلی در دفاع غیرعامل بیشتر تحت تأثیر هفت رکن اصلی است، که می‌توان این‌طور بیان نمود:۱-استتار ۲-اختفاء ۳-پوشش ۴-جدایی و پراکندگی ۵-فریب ۶-مقاوم‌سازی

و استحکامات ۷–اعلام خبر (فرزامشاد، ۸۷:۱۳۸۶). در قلاع شاخص منسوب به اسماعیلیان این ارکان قابل‌بررسی و مشاهده اجمالی است. انواع استحکامات دفاعی قابل‌ملاحظه در قلاع شاخص منسوب به اسماعیلیان در خراسان جنوبی را که به‌صورت منطقه‌ای موردبررسی قرار خواهیم داد. استحکامات دفاعی غیرعامل، موردبررسی شامل:۱– غارها و پناهگاه‌های سنگی بدون تغییرات و یا با تغییرات و فضاسازی‌هایی به‌صورت قلعه و پناهگاه مستحکم درآمده‌اند. ۲– قلاع (با تنوع گسترده‌ای ازنظر ساخت، معماری، عملکرد و ...) ۳– استحکامات دفاعی شهری، روستایی (به‌صورت برج و بارو، خندق و دروازه) ۵–استحکامات دفاع منطقه‌ای و به‌صورت دیوارکشی‌های گسترده، مسدود کردن تنگه‌ها و حفر خندق و دروازه (ملازاده و محمدی، ۱۶:۱۳۸۵). با بررسی ویژگی‌های معماری و اصول طراحی دفاع غیرعامل در قلعه شاهدژ نهبندان، مواردی را که می‌توان مورد تأکید قرار خواهد گرفت عبارت‌اند از: شیوه‌های نگهداری و استفاده از آب و ذخیره مواد غذایی، موقعیت ژئوپلیتیک، دفاع غیرعامل در حصارها، برج‌ها، اتاق‌ها و نوع مصالح به‌کاررفته در قلاع.

پیشینه تحقیق: در بحث دفاع غیرعامل در قلاع منطقه خراسان جنوبی تاکنون مطالعه تخصصی به‌جز یک مورد، پژوهش مستقل و متمرکزی صورت نگرفته است و از این حیث مقاله پیش رو، پیشگام در این موضوع محسوب می‌شود. اما در خصوص قلاع اسماعیلیه و دفاع غیرعامل در قلاع مطالعاتی انجام‌شده است که به‌صورت اختصار به اهم آنان اشاره خواهیم کرد: کار عمده و دقیق در مورد مطالعات قلاع اسماعیلی از هنگامی آغاز شد که "*فریا استراک*" سفرنامه الموت را به رشته تحریر درآورد و الموت را در جهان بلندآوازه کرد و مرحوم قزوینی در حواشی جهانگشای جوینی به طرزی عالمانه اطلاعات درباره الموت و اسماعیلیان منتشر کرد (ویلی، ۱۳۶۸). محمد فاروق فرقانی در اثری ماندگار بنام "تاریخ قهستان" به بررسی در مورد تاریخ و تا حدودی معرفی بعضی از قلاع اسماعیلیه منطقه قهستان پرداخته است (فرقانی، ۱۳۸۱). بررسی باستان‌شناسی قلاع اسماعیلیه شهرستان‌های بیرجند و قاینات در بخش‌های مختلف توسط حوزه پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی صنایع‌دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی صورت گرفته است که شامل آواربرداری‌ها، پیگردی‌ها، گمانه‌زنی‌ها، تهیه نقشه توپوگرافی و بررسی‌های سطحی قلاع می‌باشد (نصرآبادی، ۱۳۹۱). محمدرضا سروش در پژوهشی زیر نظر سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی طی دو مرحله آواربرداری قله کوه قاین را انجام داده که آثار و بقایای دیوار دفاعی و بخشی دیگر نمایان شده است (سروش، ۱۳۸۵). سلطانی در کتاب جستاری در بازشناسی قلاع قهستان با تأکید بر طراحی حفاظت و ساماندهی قلعه کوه، به کلیاتی در خصوص سازه‌های معماری آن پرداخته است (سلطانی، ۱۳۸۷). ملازاده و محمدی در کتاب قلاع و استحکامات

نظامی، به‌صورت مختصر به قلاع خراسان جنوبی اشاره‌کرده‌اند (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵). در موضوع دفاع غیرعامل در قلعه‌های تاریخی تحقیقات اندکی انجام‌شده است که عبارت‌اند از: رضازاده اردبیلی و همکاران (۱۳۹۵). مقاله‌ای با عنوان" نقش قلاع و استحکامات به‌عنوان پدافند غیرعامل در برقراری امنیت غرب دریاچه ارومیه در طول تاریخ" ارائه کردند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که معماری و شهرسازی به‌عنوان یک واسطه، قدرت دفاعی را بالابرده و در ارضای نیاز به امنیت نقش اساسی داشته و باعث بقای انسان می‌گردد. آن‌ها در این تحقیق تعداد و تنوع ساختارهای دفاعی در سراسر سرزمین ایران، مخصوصاً شمال غرب کشور و نقش سرنوشت‌ساز آن‌ها در تحولات اجتماعی و سیاسی، بحث و بررسی پیرامون این‌گونه بناها را به ضرورتی انکارناپذیر می‌دانند.

پیرمحمدی و همکارانش (۱۳۹۵) در پژوهشی به "بررسی شیوه به‌کارگیری اصول پدافند غیرعامل در قلعه فلک الافلاک" پرداختند. آن‌ها در پژوهش‌های خود به این نتیجه رسیده‌اند که با نگاهی به تاریخ تمدن بشر می‌توان دریافت که ظهور تمدن‌های اولیه با جنگ همراه بوده است. دراین‌بین موقعیت، سرمایه، منابع و... کشورها در میزان تهدید آن‌ها تأثیر زیادی دارد. آن‌ها به این اشاره کردند که کشور ایران نیز در طول تاریخ به دلیل موقعیت استراتژیک خود در خاورمیانه همواره مورد تهدید دشمنان قرار داشته است که آخرین آن دفاع هشت‌ساله در مقابل عراق بود. رفعت‌جو (۱۳۹۴) در تحقیقی تحت عنوان "چگونگی استفاده از تدابیر امنیتی قلعه‌ها در ساخت شهرآینده"، پرداخته است. نتایج ای تحقیق حاکی ازآن است که می‌توان ازمفاهیم و شیوه‌های دفاعی درقلعه‌ها را به ساختمان و شهرآینده تعمیم داد و دیگرخصوصیات بعضاً به بیان راه و روش‌های مؤثر می‌پردازد. مطهری (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان "رویکرد پدافندغیرعامل در معماری با نگاهی به نقش آن درمعماری ایرانی" پرداخته است. او در این تحقیق بیان کرد که سرزمین ایران به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و سیاسی همواره درمعرض انواع خطرات طبیعی زلزله و سیل و تهدیدات انسان ساز جنگ قرارداشته است و تلفات انسانی و خسارات مالی سنگینی متحمل شده است. در تحقیق دیگری فیروزی و همکارانش (۱۳۹۳) "تاریخچه و نقش پدافند غیرعامل در جنگ و ایران باستان" را مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها در این تحقیق به این اشاره کردند که شکل گیری تمدنهای اولیه در جهان همواره با وقوع جنگ همراه بوده است. در همه دوره‌ها استحکامات و نقاط حساس را در دورترین و مرتفع‌ترین نقطه بنا می‌کردند تا به سبب وجود شیب‌های تند یا کوه، دستیابی به آن دشوار باشد. آن‌ها معتقدند مردم سرزمین ما در طول تاریخ گذشته، غالباً با تهدیدهای مختلفی مواجه بوده که متناسب با رشد فکری، توان و شرایط هر دوره، از خود عکس العمل نشان داده‌اند. مهجور و خالدیان (۱۳۹۱) در مقاله‌ای به بررسی باستان شناختی قلاع

قهستان که بخشی از آن‌ها موردمطالعه این پژوهش است پرداختند. در این مقاله از یک طرف، جهت شناخت پهنه فرهنگی قهستان و قلاع موجود در آن، با استفاده از متون، اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی تاریخی آن موردمطالعه قرار گرفته و از طرف دیگر، به منظور فهم حوزه کارکرد قلاع، به‌عنوان پایگاه‌های مهم نظامی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به بررسی میدانی قلاع و تحلیل موقعیت قرارگیری و پراکنش آن‌ها در ارتباط با محیط پیرامونشان پرداخته شده است.

دانا و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای قلعه نهبندان: شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران را معرفی کردند. آن‌ها در تحقیقات خود به این نتیجه رسیدند که این قلعه در حاشیه شهر نهبندان بوده و تا سده‌های پیش نیز مسکونی بوده است. آن‌ها این قلعه را باتوجه به داده‌های کشف شده از آن، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محوطه‌های دوره اشکانی در شرق ایران معرفی کردند. در نهایت تقوی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان: "مولفه‌های دفاع غیرعامل در دژ قلعه کوه قائن" به بررسی ویژگیی های معماری و اصول دفاع غیرعامل در این قلعه پرداخته‌اند.

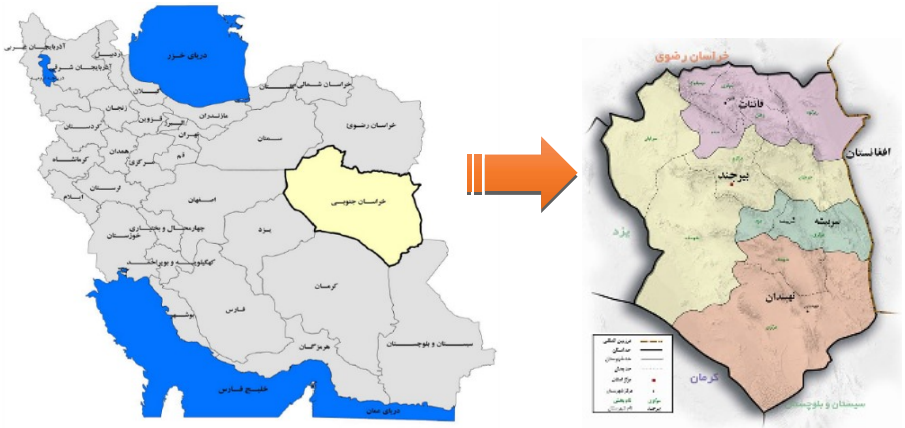
روش‌شناسی تحقیق: مقاله حاضر ازنظر هدف از جمله تحقیقات بنیادی محسوب می‌شود و از حیث ماهیت در زمره تحقیقات توصیفی-تحلیلی به شمار می‌آید. شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش به دو صورت بهره‌گیری از مطالعات اسنادی و منابع مکتوب تاریخی و مطالعات میدانی و مستند نگاری باستان‌شناسی بوده است.

الف) روش کتابخانه‌ای که به‌صورت تهیه فیش از پژوهش‌های صورت گرفته قبلی است. در این روش کتاب‌هایی که مربوط به دفاع غیرعامل و همچنین تاریخچه قلاع منسوب به اسماعیلیان بالخص در خراسان جنوبی است موردمطالعه و فیش برداری قرار گرفته است.

ب) روش میدانی: به‌صورت بررسی و مشاهده و عکس برداری از قلعه شاهدژ. در این بررسی به مؤلفه‌های دفاع غیرعامل و استحکامات دفاعی قلاع شاخص منسوب به اسماعیلیان در خراسان جنوبی پرداخته می‌شود. بررسی‌هایی که در گذشته در مورد قلاع منسوب به اسماعیلیان در خراسان جنوبی به آن پرداخته شده جنبه گردآوری اطلاعات از منابع تاریخی و معرفی قلاع به‌صورت موقعیت جغرافیایی را داشته که به ماهیت دفاعی قلاع به‌صورت موردی پرداخته نشده است.

موقعیت جغرافیایی قلعه موردمطالعه

قلعه شاهدژ در ۶ کیلومتری شرق شهرستان نهبندان در استان خراسان جنوبی، برفرازکوه شاهدژ واقع شده و این اثر در تاریخ ۲۷ دی ۱۳۷۷ با شماره ثبت ۲۲۶۲ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این قلعه در موقعیت جغرافیایی ۳۱ درجه و ۳۲ دقیقه و ۰۹ ثانیه عرض شمالی و ۶۰ درجه و ۰۶ دقیقه و ۳۳ ثانیه طول شرقی و در ارتفاع ۱۴۱۰ متری از سطح دریای آزاد در فضای وسیع قله کوهی منفرد که از اطراف به دشت‌های باز و وسیع مشرف است، واقع شده است (نقشه شماره ۱). یکی از ویژگی‌های این اثر موقعیت استراتژیک وسوق الجیشی آن است به گونه‌ای که در نقطه‌ای قرار گرفته که در سه راهی مسیرهای کاروان رو تاریخی از سه مسیر سیستان و بلوچستان، کرمان و قهستان واقع شده است. این موقعت ویژه باعث شده همواره مورد توجه ویژه حاکمان قرار گیرد. این قلعه که در اواخر دوران قدرت

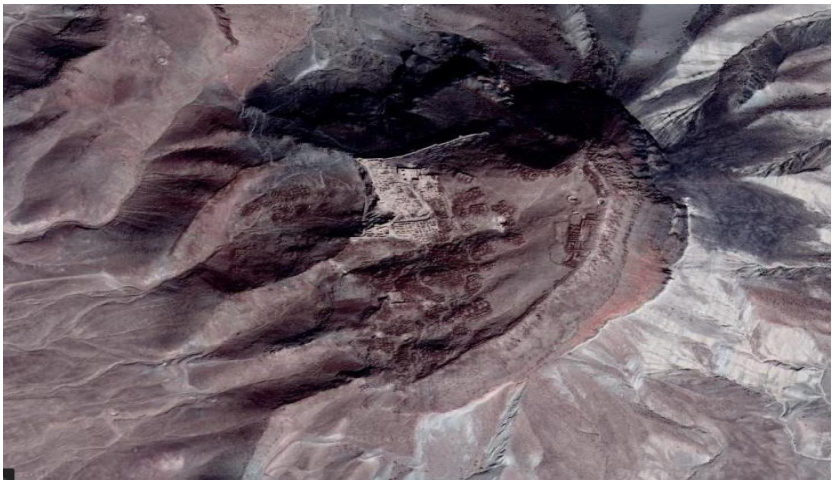
نقشه ۱- موقعیت منطقه موردمطالعه (منبع: آرشیو حوزه پژوهش و مطالعات میراث فرهنگی)

اسماعیلیان از اوایل قرن هفتم ه. ق در اختیار آنان قرار داشته را می‌توان حد نهایی و آخرین دژ این فرقه در جنوب قهستان دانست.

ویژگی‌های جغرافیایی و معماری قلعه شاهدژ

ویژگی طبیعی قهستان یعنی وجود رشته کوه‌هایی مرتفع و نیز دور افتادگی آن از مرکز مهم قدرت و محاصره شدن توسط کویرهای وسیع، شرایط خاصی را برای منطقه فراهم کرده که در بسیاری از

مواقع در طول تاریخ از دسترس حاکمان به دور بوده است. از سوی دیگر این منطقه در مسیر راههای کاروان رو که از سیستان، کرمان، فارس و بنادر سواحل خلیج فارس و دریای عمان به سمت ماوراء النهر، آسیای مرکزی و خراسان می‌رفته‌اند، قرار داشته و این عوامل باعث شده که توسط اسماعیلیان مورد توجه فراوان قرار گیرد (تصویر ۱).. از سوی دیگر ریشه دار بودن حضور اسماعیلیان در منطقه این توجه را چند برابر می‌کرد. طبق گفته‌های رشید الدین فضل ا...، اسماعیلیان تعداد ۱۰۰ قلعه را در اختیار داشته‌اند (همدانی، ۹۸۹:۱۳۷۳).

تصویر ۱- عکس هوایی قلعه شاهدژ (منبع:Google earth)

آنچه مشخص است قهستان در زمان اسماعیلیان شامل شبکه بزرگی از قلعه‌ها و دژهای اسماعیلی بود که از تون (فردوس) و قاین در شمال تا نهبندان در مرزهای سیستان در جنوب گسترده بودند (ویلی، ۲۵۹:۱۳۸۶). برخی از قلاع و استحکامات دفاعی مهم قهستان عبارتند از: قلعه کل حسن صباح یا مؤمن آباد، قلعه فورگ، قلعه بیرجند، قلعه دُره، قلعه طبس مسینا، قلعه‌های تون، قلعه گناباد، قلعه خوسف، قلعه ترشیز و... (فرقانی، ۳۶۴:۱۳۸۱).

اسماعیلیان قهستان در دوره تسلط خود، قلعه‌های بسیار مستحکم در قله کوه‌هایی صعب العبور بنا کرد و خوراک چندین ساله ساکنین قلعه را ذخیره می‌کردند. برای تهیه آب مشروب، چاه حفر می‌کردند واگر حفر چاه میسر نمی‌شد، آب انبارهای وسیع ساخته، از آب باران زمستان آبگیری می‌کردند گاهی

مجاری تحت الارضی را در صخره تراشیده و از نقاط مرتفع‌تر، آب به قلعه می‌رسانیدند. هم اکنون که قرن‌ها از انقراض اسماعیلیان گذشته است، هنوز آثار باز مانده از قلاعی که بدست آمده، مغول ویران گشته، موجب اعجاب بازدید کنندگان می‌شود. البته معدودی براین باورند از قلاع، باز مانده دژه های دوره ساسانی است که توسط ملاحده بازسازی و مسکونی شدند که اثبات ادعای مزبور باعنایت به پیشینه تاریخی ولایت قهستان در دوره‌های باستان بعید به نظر می‌رسد (ناصح، ۲۳:۱۳۹۵).

قلعه تاریخی شاهدژ به نوعی مجتمعی بزرگ از عناصر و اجزای معماری مختلف با کارکردهای گوناگون است که در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. وجود بعضی عناصر مانند گذرها و کوچه‌ها، آب انبارها و ارگ در کنار اطاقک های متعدد و متنوع نشان‌دهنده این است که در حقیقت این محل کارکردی شبه پادگان بزرگ نظامی داشته که برای مدت طولانی مورد استفاده قرار گرفته است، نه قلعه‌ای صرفاً دفاعی که فقط در زمان حمله مهاجمان و در مواقع نیاز در آن پناه گرفته شود (تصویر ۲). اجزاء تشکیل دهنده این اثر متنوع بوده و دارای کارکردهای گوناگون نظیردفاعی، مسکونی، حکومتی، خدماتی و عام المنفعه بوده‌اند (نصرآبادی، ۷۷:۱۳۹۱).

تصویر ۲- عکس هوایی قلعه شاهدژ (منبع: نصرآبادی، ۶۵:۱۳۹۱)

اولین عنصر معماری قلعه که به چشم می‌آید، باروی آن است که به همراه برج‌ها کارکرد دفاعی داشته و دور تا دور قلعه وجود داشته‌اند. بیشتر مصالح مورد استفاده در ساخت بارو لاشه سنگ‌هایی است که در محل وجود داشته است. کیفیت بارو و میزان استحکام و دقتی که در ساخت آن می‌شده در

قسمت‌های مختلف قلعه متفاوت است به گونه‌ای که در نقاطی که دسترسی و امکان نفوذ به قلعه آسانتر بوده، باروها مستحکم‌تر ساخته شده‌اند تا دیوارهای دفاعی مناسبی در مقابل تهاجم باشند اما در قسمت‌هایی که به دلیل شرایط طبیعی کوه امکان نفوذ از آن قسمت‌ها وجود نداشته، زیاد به بارو توجهی نشده است. در کنار باروها، عنصر مهم دیگری که در تکمیل جنبه دفاعی اثر نقش داشته، برج‌ها هستند. برج‌ها عموماً متصل به بارو و به‌صورت نیم دایره‌اند، که البته بسته به محل قرارگیری، ابعاد و اندازه آن‌ها متفاوت است و دارای دو عملکرد عمده‌اند. اول اینکه به‌عنوان پشت بند تکیه گاه‌هایی برای بارو به شمار می‌روند و بر استحکام بارو می‌افزایند و دوم اینکه می‌توانند عملکرد دیده بانی داشته باشند. تعداد برج‌هایی که قابل تشخیص بوده و آثاری از آن‌ها باقی مانده ۲۵ مورد است که تمامی آن‌ها در قسمت غرب، جنوب غرب و شمال قلعه قرار گرفته‌اند (تصویر ۳).

تصویر ۳- عکس هوایی قلعه شاهدژ (منبع: نگارندگان)

در جبهه غرب قلعه، یعنی قسمتی که مشرف به شهر نهبندان است، و در انتهای مسیر دسترسی از پای کوه به قلعه، ورودی قلعه قرار دارد. تعداد ۹ آب انبار در نقاط مختلف قلعه پراکنده‌اند. نحوه پراکنش آب انبارها به گونه‌ای است که با توجه به وسعت زیاد قلعه (۵۳۲۷۲ متر مربع) و فاصله زیاد میان نقاط مختلف آن (۳۷۰ متر طول و ۲۵۰ متر عرض) از یک سو، و اختلاف ارتفاع زیاد میان نقاط

مختلف قلعه (اختلاف ارتفاع میان پایین‌ترین نقطه قلعه با بالاترین نقطه قلعه ۹۱ متر است از سوی دیگر، و دشواری رفت و آمد میان نقاط مختلف قلعه دسترسی به آب به آسانی امکانپذیر باشد و نیاز به رفت و آمد زیاد میان بخش‌های مختلف قلعه نباشد. در میان عناصر و اجزای معماری قلعه یکی از سازه‌هایی که نسبت به سایر عناصر از سلامت بیشتری برخوردار است و با توجه به مصالح و استحکام زیاد، به نظر می‌رسد مورد توجه خاص بوده، ارگ قلعه است که در جبهه شمال غرب قلعه واقع شده است. این سازه دو طبقه شامل دو تالار موازی به طول ۱۴ و عرض ۲/۵ متر در طبقه همکف و فضایی وسیع و ستون دار به ابعاد ۱۴۶۱۴ متر و وسعت ۱۹۶ متر مربع در طبقه اول است.

وجود گذرها و کوچه‌های متعدد که بخش‌های مختلف قلعه را به هم مربوط می‌سازند، از عناصر شاخص قلعه‌اند. با توجه به ساختار طبیعی زمین و وجود شیب‌های تند و مسیرهای صخره‌ای که دشواری رفت و آمد را باعث می‌شده، در بسیاری از نقاط، گذرهایی ایجاد شده که رفت و آمد را تسهیل کند. در پای قلعه در دامنه‌های شیب دار منتهی به دره‌ای در غرب قلعه و زیردست ورودی قلعه، آثار معماری دیده می‌شود که از لحاظ نوع مصالح و نحوه ساخت دیوارها شباهت زیادی به فضاهای اصلی داخلی قلعه دارد اما با کیفیت بسیار پایین‌تر است. تخریب بسیار شدید فضاها باعث شده نتوان در کی از نقشه و طرح معماری آن داشت. مردم محل به این قسمت خربندان می گویند و معتقدند که مکان نگهداری چهارپایان بوده است. اما با توجه به اینکه محلی کاملاً بی‌دفاع است، در زمان محاصره با حمله مهاجمان به هیچ عنوان نمی‌توانسته مورد استفاده قرار گیرد. این احتمال نیز وجود دارد که در زمان حمله و محاصره قلعه، توسط محاصره کنندگان به منظور استفاده موقت ساخته شده باشد.

همانطور که قبلاً ذکر گردید، بنای اولیه قلعه شاهدژ منسوب به دوره ساسانی است که در دوره اسلامی و به ویژه در دوره قدرت اسماعیلیه (از قرن ۵ و ۶ هجری) این قلعه رونق زیادی داشته است. در قلعه شاه دژ دو نوع معماری یا بنا می‌توان دید. نوع تخت که با سنگ و ملات ساخته شده و از ارتفاع و استحکام زیادی برخوردار می‌باشد و اصطلاحاً به آن‌ها شاه نشین قلعه میگویند و نوع دوم که به‌صورت خشکه چین (بدون ملات) هستند و از ارتفاع کمتری بر خوردارند و احتمالاً برای اسکان محافظان و مدافعان قلعه مورد استفاده بوده است. قسمت عمده معماری قلعه از نوع دوم است که به‌صورت محلات متعدد و متراکم ساخته شده است. در میان این واحدها، کوچه‌ها معابر متعدد و میدانگاه‌هایی در نظر گرفته شده است. پوشش مورد استفاده در بناهای شاه نشین از نوع طاقی است اما بقیه‌ی واحدها به نظر می‌رسد پوششی مسطح و تیر پوش داشته‌اند که امروزه آثاری از آن به جای نمانده است. قلعه شاهدژ از جانب شرقی و جنوب شرقی با دیوارها و پرتگاه‌های طبیعی کوه محافظت می‌شود با این حال در این

بخش نیز برج‌های دیده‌بانی و مراقبت ساخته شده است. در دیگر قسمت‌هایی که امکان نفوذ وجود داشته دیوارهای سنگی، به‌صورت خشکه چینی، ایجاد کرده‌اند. علاوه بر واحدهای مسکونی در سطح قلعه و بر روی صخره‌ی کوه حوضچه‌های متحدد ذخیره آب ساخته شده‌اند که یک مورد از آن‌ها طراحی پلکانی شکل دارد. مکانیابی این قلعه نسبت به دیگر قلاع اسماعیلیه متفاوت است چرا که این قلعه مانند دژِ عظیم بر بروی کوهی بزرگ ساخته شده که اطراف آن را دشت فرا گرفته است (سروش، ۳۵:۱۳۸۵).

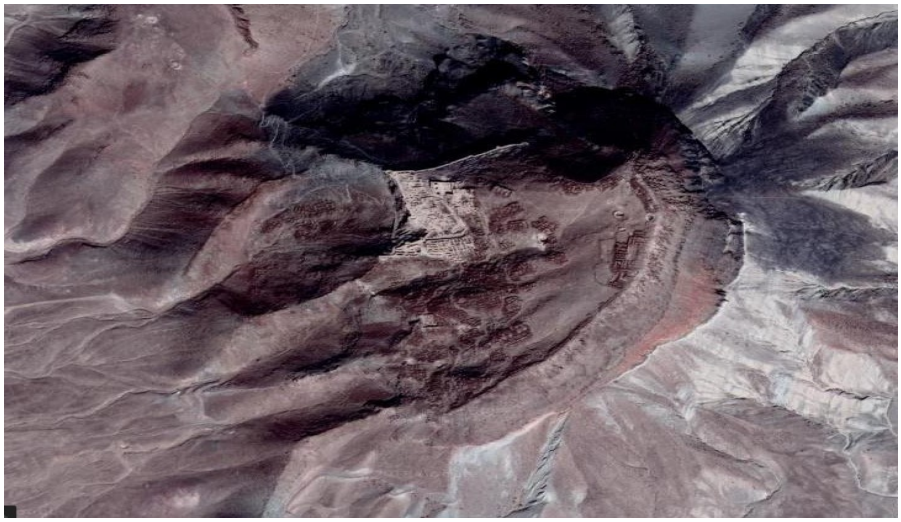
بررسی شاخصه‌های دفاع غیرعامل در قلعه شاهدژ

استحکامات قلاع، نوعی دفاع غیرعامل تلقی می‌شوند، که در سیر تکامل خود دارای خصوصیات منحصر به فردی هستند که نمی‌توان آن‌ها را نادیده گرفت. تدابیر امنیتی که در این قلاع برای دفاع بکار برده شده می‌تواند منبع الهام بخش برای ایجاد بناهای جدید، بطوری که بعضی از مفاهیم و شیوه‌های دفاعی در این قلعه‌ها را به ساختمان و شهرهای آینده تعمیم داد در جداول زیر عوامل تاثیرگذار در اصول دفاعی غیرعامل در قلاع خراسان جنوبی مورد بررسی قرار گرفته است. به طور موردی می‌توان به مؤلفه‌های شاخص هر قلعه به شرح ذیل اشاره کرد. حال با توجه به مطالب گفته شده در خصوص مبانی مولفه های دفاع غیرعامل؛ با توجه به شرایط و وضعیت قلعه شاهدژ، به سنجش هریک از مولفه ها می‌پردازیم.

۱- مکان‌یابی

یکی از اقدامات اساسی و عمده پدافند غیرعامل، انتخاب محل مناسب می‌باشد و تا آنجا که ممکن است باید از ایجاد تاسیسات حیاتی و حساس در پهنه‌های آسیب پذیر اجتناب کرد. زیرا تاسیسات احداث شده در چنین محل‌هایی را نمی‌توان از دید دشمن مخفی نگه داشت و آسیب پذیری آن در برابر تهدیدات را افزایش می‌دهد. ایجاد تاسیسات حیاتی و حساس در کنار جاده‌های اصلی، کنار سواحل دریا، رودخانه‌ها و نزدیکی مرزها موجب سهولت شناسایی و هدف یابی آسان آن‌ها توسط دشمن می‌گردد (ستاره و همکاران، ۷۲:۱۳۹۱) یکی ازکوهای غربی شهرنهبندان با راه دسترسی به آب و رودخانه فصلی در موقعیتی استراتژیک جنوبی قلعه بر فراز کوهی ساخته شدهکه در منابع ذکر شده خریداری شده است. این قلعه از سه طرف آن به پرتگاه و یا مسیر صعب العبور است و مسیر دسترسی به قلعه از غرب

به شرق می‌باشد. این در حالی است که موقعیت استراتژیک قلعه از لحاظ طبیعی نیز دارای اهمیت بوده که موقعیت طبیعی آن آسیبهای احتمالی در مقابل دشمنان را کاهش می‌دهد و یا اینکه متوقف می‌کند. نزدیک بودن به آب چشمه و زمینهای کشاورزی از دیگر ویژگیهای این مکان است. این قلعه با شباهت زیاد به قلعه بشرویه از لحاظ مکان یابی یکی از قلاعی است که در شرقی‌ترین موقعیت قلاع قهستان قرار دارد (تصویر ۴).

تصویر ۴- عکس هوایی قلعه شاهدز (منبع:Google earth)

۲- استتار و اختفا در قلعه شاهدژ

استتار به منظور کاهش امکان کشف یا شناسایی نیروها، تجهیزات و تاسیسات و فعالیتهای نیروهای خودی (مطهری، ۱۳۹۴:۱۳). اختفاء، حفاظت در برابر دید دشمن را تأمین می‌نماید و استتار امکان کشف یا شناسایی نیروها، تجهیزات و تاسیسات و فعالیت‌ها را تقلیل می‌دهد (ستاره و همکاران، ۱۳۹۱:۷۱). یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های استتار و اختفا در قلعه شاهدژ؛ موقعیت ژئوپلیتیک این قلعه است که با مکانیابی مناسب تأثیر زیادی در ایجاد مؤلفه‌های استتار و اختفا گذاشته است. موقعیت طبیعی از یک سو و عوامل انسانی از جنبه دیگر بر استتار و اختفا در قلعه نقش به سزایی داشته است. این دومؤلفه که با پوشش‌های طبیعی و عوامل انسانی در قلاع به‌عنوان مؤلفه‌های دفاعی مطرح گردیده

یکی از عواملی است که در پاسخ به سؤالات ما درباره ویژگی‌های دفاع غیرعامل است که به‌عنوان مؤلفه دفاعی مطرح کرده‌ایم. استتار و اختفا در قلعه شاهدژ در ساختار معماری آن قابل ملاحظه است، نقش عوامل انسانی در این مؤلفه بیشتر از عوامل طبیعی است. مصالح بوم آورد قلعه یکی از عواملی است که در استتار قلعه می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۵).

تصویر ۵- زاویه دید از شرق قلعه مشرف به جنوب (منبع: آرشیو میراث فرهنگی خراسان جنوبی)

۳- مقاوم سازی و استحکامات

ایجاد هرگونه حفاظتی که در مقابل اصابت مستقیم، گلوله، توپخانه، منجنیق، مقاومت نموده و مانع صدمه رسیدن به نفرات و تجهیزات گردیده و اثرات حملات دشمن را به طور نسبی خنثی نماید (عباس پور، ۱۴۵:۱۳۸۶). مقاوم سازی و استحکامات دفاعی در قلعه شاهدژ شامل دیواره‌های دفاعی، برج‌ها، اتاق‌ها، محل‌های ذخیره آب و نوع پلانی است که با مصالح بوم آورد سنگی در قلعه شاهدژ قابل مشاهده است که در بخشی از حوض انبارها از مصالحی مانند ساروج وآجر استفاده شده دیواره‌های سنگ چین با استفاده از ملات بکار و در بخشهایی دیگر به‌صورت خشکه چین است (تصویر ۶ و ۷).

تصویر ۶- محل ذخیره آب مرکز قلعه (منبع: نگارندگان)

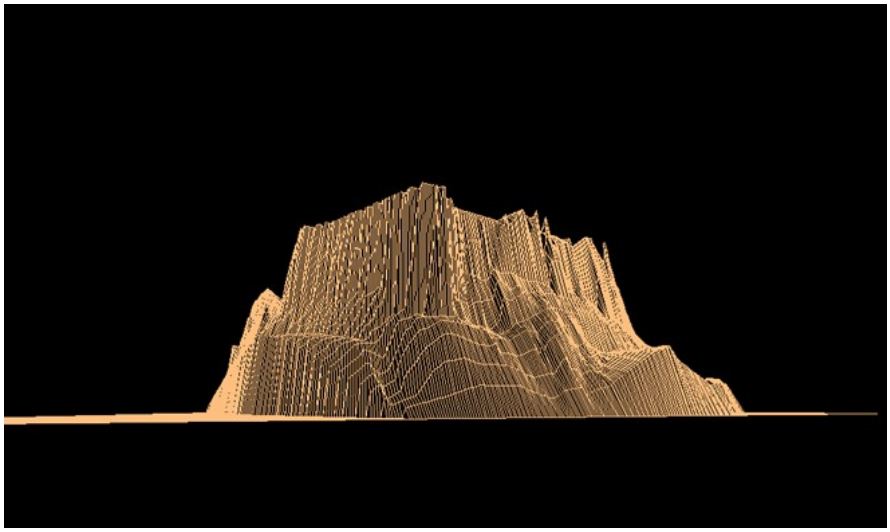

تصویر ۷- دیواره‌های مرکزی دید از غرب (منبع: نگارندگان)

۴- تفرقه و پراکندگی

گسترش تمرکززدایی و باز پخش نمودن نیروها، تجهیزات، تأسیسات یا یا فعالیتهای خودی به منظور تقلیل آسیب پذیری آن‌ها در مقابل عملیات دشمن به طوری که مجموعه‌ای از آن‌ها هدف واحدی را تشکیل ندهند (ستاره و همکاران، ۷۱:۱۳۹۱). تفرقه و پراکندگی از دیگر عوامل دفاعی قلعه شاهدژ می‌باشد که درکروکی قلعه می‌توان مشاهده کرد. پراکندگی قلعه بر اساس ساخت استحکاماتی است که در دوره‌های قبل از اسماعیلیان منطقه ساخته شده است. ساختار قلعه در نوع خود به گونه‌ای

است که از تمام زوایای کوه بر منطقه اطراف خود تسلط داشته که از حضور دشمن یا عوامل خودی آگاه می‌شده‌اند. به طور کلی و از لحاظ موقعیت استراتژیک قلعه شاهدژ به‌صورت یک مجموعه در کنار هم و بر فراز کوهی نزدیک روستای خوانشرف قرار دارد و این دو مؤلفه به‌صورت منسجم در قلعه وجود دارد (تصویر ۸). ساختار قلعه در نوع خود به گونه‌ای است که از تمام زوایای کوه بر منطقه اطراف خود تسلط داشته که از حضور دشمن یا عوامل خودی آگاه می‌شده‌اند (تصویر ۹).

تصویر ۸- طراحی سه بعدی کلی قلعه (منبع: آرشیو میراث فرهنگی خراسان جنوبی)

تصویر ۹- نمای ضلع شمالی قلعه شاهدژ وتسلط بر تمام دشت (منبع: نگارندگان)

۵- موانع و فریب

فریب به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که به طور کلی موجب گمراهی دشمن گردیده و او را در تشخیص هدف گیری با شک و تردید مواجه می‌نماید (اسکندری، ۱۸۸:۱۳۹۳). کلیه اقدامات طراحی شده زیرکانه‌ای است که موجب گمراهی و غفلت دشمن در نیل به اطلاعات و محاسبه و برآورد صحیح از توان کمی و کیفی طرف مقابل گردیده و او را در تشخیص هدف و هدف گیری با شک و تردیدی مواجه نماید. فریب، انحراف ذهن دشمن از اهداف حقیقی و مهم به سمت اهداف کاذب و کم اهمیت می‌باشد (ستاره و همکاران، ۷۲:۱۳۹۱). در مؤلفه‌های دفاع غیرعامل قلعه‌های خراسان جنوبی فریب یکی از مواردی است که در مؤلفه‌های دفاع غیرعامل قابل مطالعه است و مواردی مانند مکانیابی، استتار، اختفا، پراکندگی و موانع و دیگر مؤلفه‌های دفاعی نیز قابل مشاهده است. که بر اساس یک مدیریت واحد و بومی سازی در ساختار معماری و موقعیت یابی آن به‌کاررفته است. موانع به کلیه عواملی که از حضور دشمن در محدوده مورد نظر جلوگیری نماید یا آن را دچار مشکل نماید گفته می‌شود .از جمله این عوامل می‌توان به فاصله مناسب از مبدأ تهدید و تهاجم، توپوگرافی، رودها، دریاچه‌ها و غیره اشاره کرد. توپوگرافی محیط اطراف قلعه، گذر رودخانه‌های فصلی در قسمت شرقی و جنوبی قلعه و کوه‌هایی سمت غرب قلعه از مهم‌ترین و مناسبترین موانع طبیعی است که در زمان ساخت قلعه جهت جلوگیری و یا دشوار نمودن دسترسی تهدیدات خارجی از آن استفاده شده است،

ضمن آنکه قرار گرفتن قلعه در بالای بلندی آن را از خطر سیل با توجه به پرآب بودن منطقه محافظت می‌کرده است (پیرمحمدی و فرزان منش، ۷:۱۳۹۵). قرارگیری قلعه‌ها بر روی تپه‌های استراتژیک در موقعیت‌های قلعه‌ها این امکان را به وجود می‌آورده است که هجوم دشمن به شهر از فاصله‌ای دور قابل تشخیص بوده و همچنین فرصت لازم جهت آمادگی و هرگونه اقدام در مقابل حمله وجود داشته باشد (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- ضلع شرقی قلعه (منبع: نگارندگان)

یکی از دلایل موانع و فریب در قلعه شاهدژ، ساختار ژئوپلیتیک عوامل طبیعی و انسانی منطقه می‌باشد. مسیرها و سازه‌هایی که در قلعه به‌کاررفته که برخی از عوامل طبیعی که شامل مسیر ورودی قلعه است دستابی به قلعه را دشوار نموده و بخشی دیگر که مربوط به عوامل انسانی می‌باشد. سازهایی است که ازجمله ذخیره مواد غذایی و محل نگداری آب و ساختار معماری قلعه می‌باشد. موانع برای رسیدن به قلعه با ساخت دیوارهای دست ساخت انسانی به‌صورت خشکه چین و در بخشی با ملات انجام‌شده است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱- ضلع شمالی قلعه (منبع: نگارندگان)

نتیجه

قلعه‌ها یادگار انتقال بشر از مرحله غار نشینی و شکار به مرحله کشاورزی و یکجانشینی هستند. بدین معنی که جوامع کوچک و پراکنده انسان به تدریج به علت تعلق به زمین در یکجا منتشر شده برای خود پناه گاه‌هایی به و جود آوردند. به منظور حفاظت از خویش حیوانات خویش از حیوانات درنده و نیاز امنیت محل سکونت را بر بالای کوه‌های، تپه‌ها، کنار رودها ایجاد نموده و پر چینی و یا سنگ آن را مستحکم‌تر می‌نمودند. بدین سان نخستین گام‌ها در ایجاد ساختمان قلعه‌ها بر داشته شد. قلعه‌های کوهستانی با قرار گرفتن بر روی بستر طبیعی مرتفع به‌عنوان دفاع غیرعامل طبیعی ایجاد می‌گردند. بدین شکل که طراحی قلاع مذکور مبتنی بر سطح صخره سنگی کوه و بدون طرح قبلی شکل گرفته و ایجاد استحکامات همانند برج و بارو نیز بستگی به وضعیت کوه صعوبت دیواره منتهی به صخره داشت. به عبارتی در بخش‌هایی از قلعه که امکان نفوذ محتمل‌تر بود سازندگان با احداث دیواره‌های مستحکم و بعضاً چند لایه محافظت می‌گردیدند. دفاع غیرعامل جهت مقابله با حوادث غیر طبیعی یا انسان ساخت، در تمامی حوزه‌های زندگی جامعه بشری تأثیر گذار می‌باشد. یکی از این حوزه‌ها قلعه‌های منسوب به اسماعیلیان در خراسان جنوبی می‌باشد که به‌عنوان مراکز آموزش نظامی و در مواقع ضروری جهت دفاع از فرقه اسماعیلیه در مناطق مختلف قهستان یا همان‌خراسان‌جنوبی امروزی ساخته شده و

یا اینکه در قلعه‌های تاریخی بازسازی صورت گرفته است. با مطالعه همه جانبه در معماری ساخت و شیوه‌های دفاعی قلعه شاهدژ، تمامی مولفه های دفاع غیرعامل که امروزه از آن‌ها یاد می‌گردد، چند صد سال پیش از این در این قلعه مستحکم و استوار بجای مانده است. همانطور که پیش‌تر نیز اشاره شد، جانمایی قلعه در بهترین نقطه ازنظر موقعیت استراتژیک و تسلط به اطراف است و دشمن به سختی می‌تواند از ارتفاعات بالا آمده و خود را به دژ برساند. استفاده از مصالح بوم آورد و همسو با پوشش زیستی به استتار قلعه شاهدژ کمک شایانی کرده است و نمی‌توان آن را به راحتی در ارتفاعات مشاهده نمود. استحکامات قلعه شاهدژ در نوع خود کاملاً منحصربفرد است و عملیات فریب در این دژ به خوبی رعایت شده است، وجود لایه‌های دفاعی متعدد و دیترسی محدود و انبار ذخیره آب و غذا این قلعه را تسخیر ناپذیر کرده است و می‌توان آن را به‌عنوان الگویی برای قلاع منطقه خراسان جنوبی معرفی نمود.

منابع

ابن بلخی (۱۳۸۵). فارسنامه. گای لسترنج رینولد آلن نیکلسون انتشارات اساطیر (تصحیح). چاپ اول. تهران.

اسکندری، حمید (۱۳۹۳). دانستنی‌های پدافند غیرعامل. بوستان حمید. انتشارات تهران.

پیرمحمدی، محمد و فرزان منش، مسعود (۱۳۹۵). بررسی شیوه به کارگیری اصول پدافند غیرعامل در قلعه فلک الافلاک. *اولین همایش بین المللی انسجام مدیریت و اقتصاد در توسعه شهری*. تبریز: دانشگاه اسوه. ترکیه: دانشگاه آتاترک.

دانا، محسن؛ نصرآبادی، علیرضا؛ شریفان، هادی (۱۳۹۵). قلعه نهبندان: شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران، نشریه مطالعات باستان‌شناسی. دوره ۸. شماره ۱ (ص ص ۵۶-۳۷).

رضازاده اردبیلی، مجتبی و صفری، سیده رقیه (۱۳۹۵). نقش قلاع و استحکامات به‌عنوان پدافند غیرعامل در برقراری امنیت غرب دریاچه ارومیه در طول تاریخ. *چهارمین کنگره بین المللی عمران، معماری و توسعه شهری*. دبیرخانه دایمی کنفرانس. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

رفعت‌جو، عظیمه (۱۳۹۴). چگونگی استفاده ازتدابیر امنیتی قلعه‌ها درساخت شهرآینده نمونه موردی قلعه نهچیر دراستان اصفهان. همایش بین المللی معماری عمران وشهرسازی در آغاز هزاره سوم. تهرانک کانون سراسری انجمن‌های صنفی مهندسان معمار ایران.

ستاره، علی اکبر و زنگنه، سعید (۱۳۹۱). آمایش و مکانیابی از منظر پدافند غیرعامل. انتشارات دانشگاه صنعتی مالک اشتر.

سروش، محمدرضا (۱۳۸۵). گزارش فصل اول آواربرداری قلعه کوه، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی وگردشگری. خراسان جنوبی.

سلطانی، سعید (۱۳۸۷). جستاری در بازشناسی قلاع قهستان با تأکید بر طراحی حفاظت و ساماندهی قلعه کوه، انتشارات، قهستان.

عباس پور جمشید (۱۳۸۶). مقدمه‌ای بر اصول و مبانی اسامی پدافند غیرعامل. چاپ اول، چاپخانه نهاجا، تهران

فرازمشاد، مصطفی (۱۳۸۶). مبانی نظری معماری دردفاع غیرعامل، انتشارات جهان جام جم، تهران.

فرقانی محمد فاروق (۱۳۸۱). تاریخ اسماعیلیان قهستان به نقل از معجم البلدان. چاپ اول (ص ۳۶۴)، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.

فرقانی، محمدفاروق (۱۳۸۱). تاریخ اسماعیلیه قهستان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.

مهجور، فیروز و خالدیان، ستار (۱۳۹۱). بررسی باستان شناختی قلاع قهستان، مطالعات باستان‌شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران). دوره ۴. شماره ۲(ص ص ۱۵۸-۱۴۱).

فیروزی، محمد علی و ظریفی، کوکب و و ظریفی، فرشته (۱۳۹۳). تاریخچه و نقش پدافند غیرعامل در جنگ و ایران باستان. *کنفرانس بین المللی علوم رفتاری و مطالعات اجتماعی*. موسسه مدیران ایده پرداز پایتخت ویرا.

مطهری، نیما (۱۳۹۴). رویکرد پدافندغیرعامل درمعماری بانگاهی به نقش آن درمعماری ایرانی نمونه موردی شهرزیرزمینی اویی، همایش بین المللی معماری عمران وشهرسازی در آغاز هزاره سوم. تهران: کانون سراسری انجمن‌های صنفی مهندسان معمار ایران

ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵). قلاع و استحکامات نظامی، انتشارات سوره مهر، مهر.

ناصح، محمد امین، (۱۳۹۵)، دولت یاد. به روایت ذبیح ا... ناصح، نشر موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران.

نصرآبادی علیرضا (۱۳۹۱). قلعه‌های تاریخی خراسان جنوبی (۱). ناشر فکر بکر، بیرجند.

ویلی پیتر (۱۳۸۶). آشیانه عقاب (قلعه‌های اسماعیلی در ایران و سوریه). دکتر فریدون برزه ای (مترجم). چاپ اول، نشر پژوهش فرزان روز، تهران.